

ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Іващенко В. Ю.

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ МЕМУАРИСТИКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У Східній Європі початок мемуарній літературі було покладено наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Тривалий час твори автобіографічного характеру не виходили за межі родинного кола. Вони складались для задовільнення особистих духовних потреб автора, для дітей та нащадків, були покликані укріпити спадкоємність родинних традицій. Така установка – писати “для самого себе та близьких осіб”, панувала упродовж усього XVIII ст.

Зміни у розумінні цілей мемуаротворчості сталися лише на початку XIX ст. Нові історичні умови, пожвавлення літературного руху та журналістики призвели до появи мемуарних творів, орієнтованих на публікацію. Індивідуальний досвід мемуариста був визнаний важливим засобом пізнання суспільством свого минулого, а мемуарна література – об’єктом спеціального вивчення¹.

Вперше вітчизняна мемуаристика² привернула широку громадську увагу в 20-30-ті рр. XIX ст. Однак, оскільки, згідно з тогочасними історико-естетичними поглядами, будь-які приватні записки, щоденники, автобіографії і т. ін. належали до розряду “словесності”, питання пошуку, збереження та популяризації мемуарних пам’яток обговорювались здебільшого в літературному середовищі. Зокрема, неодноразово виступали з критичною оцінкою ступеню розвитку російської мемуарної традиції О. С. Пушкін та П. А. В’яземський³. На думку П. А. В’яземського, у Росії, на відміну від Західної Європи, «люди, які не належать до розряду присяжних письменників, бояться зарахувати себе до відомого ремесла і вписатися до відомого цеху письменництва» (тут і далі переклад наш – В.І.)⁴.

О. С. Пушкін, П. А. В’яземський, а також інші відомі письменники, критики, учені та журналісти жваво відгукувались на

публікації спогадів XVIII – початку XIX ст., прагнучи, перш за все, спонукати своїх сучасників до мемуаротворчості. При цьому складання записок мемуарного характеру вони не вирізняли від літературної праці⁵. Навіть В. Г. Белінський, який у численних рецензіях та критичних статтях не зміщував історичну та художню цінність автобіографічних творів, розглядав “memories” як “останню грань в області роману”⁶.

Лише в другій половині XIX ст., здобувши статус історичного джерела, мемуари стали об'єктом наукового дослідження. Поряд зі статтями про окремі мемуарні пам'ятки, що порівняно з першою половиною XIX ст. набули більш ґрунтовного характеру, на цьому етапі з'явились перші бібліографічні покажчики “найвизначніших”, “найголовніших” записок XVIII – XIX ст.⁷ та узагальнюючі праці, в яких, між іншим, розглядались теоретичні проблеми мемуаристики.

Початок спеціальному вивченню спогадів поклала стаття П. П. Пекарського, опублікована в “Современнике” за 1855 р. Підсумувавши свідoctва про введені до наукового обігу мемуари XVIII ст., автор поставив собі за мету простежити, як відбивався на мемуаристиці розвиток російської літературної мови, але в процесі роботи над текстами спогадів значно розширив предмет дослідження, вийшовши за суто мовознавчі межі. З-поміж питань, які зацікавили П. П. Пекарського, були: “... що за особа була людина, яка писала їх [спогади]? Чому вона з любов'ю описує одні лише предмети та події, не згадуючи інших, на наш погляд, більш цікавих? Чим пояснюється її погляд на речі?” і т. ін.⁸.

Звернувши увагу на суб'єктивність авторських позицій, П. П. Пекарський спробував з'ясувати її природу. На його думку, зміст спогадів значною мірою залежить від особливостей виховання, життєвого та службового шляху мемуариста, прослідкувати які можна як за самими записками, так і за іншими джерелами⁹.

Схожі погляди на мемуарну спадщину висловив у вступі до “Русской истории” (1872 р.) відомий російський історик К. М. Бестужев-Рюмін.

Поряд із стислою характеристикою найбільш відомих записок XVIII – початку XIX ст. він дав загальне визначення джерелам особистого походження, відзначивши їх першорядне значення

у вивченні явищ, що не знайшли відображення в документальних матеріалах. Водночас, підкреслюючи важливість поданої у спогадах інформації, К. М. Бестужев-Рюмін закликав до обережного її використання, оскільки “сучасник упереджений до тієї чи іншої особи, належить до тієї чи іншої партії; може бути людиною брехливою, інколи навіть без видимої та зрозумілої цілі”¹⁰. Тобто, К. М. Бестужев-Рюмін, подібно до П. П. Пекарського, ставив питання про достовірність джерела у пряму залежність від особи автора (чи можна йому довіряти і наскільки).

Інший російський історик, М. Д. Чечулін, у вступній лекції до курсу “Російські мемуари XVIII ст.”, що була прочитана в Петербурзькому університеті 22 січня 1891 р.¹¹, спробував дати більш детальну характеристику вітчизняній мемуаристиці.

Протиставляючи сучасні йому спогади мемуарам XVIII ст., він вперше окреслив функції мемуарного тексту: у той час як записки сучасників орієнтовані на публікацію, “старі російські мемуари” покликані “записати, зберегти для самого себе та близьких осіб” давно минулі події¹². Домінування мемуарної функції М. Д. Чечулін розглядає як гарантію авторської щирості, однак у будь-якому випадку він не відкидає необхідності дослідження особи мемуариста. При цьому, аналіз змісту, можливий лише з урахуванням авторської індивідуальності, не зводиться до вилучення фактичного матеріалу. На думку М. Д. Чечуліна, найдорогоціннішим є “розумове та моральне” навантаження мемуарного джерела. Саме воно сприяє правильному розумінню історії¹³.

Трактування джерела як “реалізованого продукту людської психіки”¹⁴ знайшло найповніше втілення у праці відомого історика-теоретика О. С. Лаппо-Данилевського “Методология истории”, що побачила світ у 1910 – 1913 рр.

Подавши декілька варіантів класифікації історичних джерел, О. С. Лаппо-Данилевський звернувся, зокрема, до розповсюдженого на той час поділу на залишки культури (зараховуючи до них мову, звичаї, старожитності, літературні твори, документи і т. ін.) та перекази (літописи, легенди, мемуари і т. ін.), однак вклав у нього інший зміст. Наголошуючи на гносеологічній природі джерела, на його зв’язку з дослідником, він, тим самим, головну мету класифікації убачав не в

“упорядкуванні” джерел, а в розкритті їхніх евристичних можливостей¹⁵.

Першочергове завдання, що, на думку О. С. Лаппо-Данилевського, постає перед дослідниками, пов’язане з інтерпретацією історичного джерела. Покликана виявити “те саме значення, яке творець (автор) надавав своєму творові”, герменевтика необхідна, передусім, для розуміння залишків культури¹⁶.

Наступний етап роботи з джерелом – з’ясування його науково-історичної цінності. При цьому, історична критика залишків культури обмежується встановленням їхньої достовірності, у той час як історичні перекази, до яких О. С. Лаппо-Данилевський відносив і мемуари, потребують аналізу уміщених у них свідчень¹⁷.

При вирішенні проблеми достовірності пам’ятки найважливішими критеріями виступають “єдність свідомості джерела” (тобто, єдність його цільових настанов та логічність викладу) з точки зору тієї культури, до якої він нібито належить. Виходячи з цього, О. С. Лаппо-Данилевський пропонує звернути увагу на час та місце виникнення пам’ятки, що досліджується, на особу її творця¹⁸.

Достовірність чи недостовірність свідчень, що містить у собі історичне джерело, встановлюється за допомогою критеріїв “абсолютної” та “фактичної” істини. У першому випадку свідчення повинні відповідати “законам логіки” та “законам справедливості”, у другому – узгоджуватись зі свідченнями інших джерел. І знов особливу увагу О. С. Лаппо-Данилевський звертає на особу автора, оскільки “без уявлення про його індивідуальність не можна належним чином з’ясувати зміст та обсяг його показань”¹⁹.

Відповідь на питання “чому даний суб’єкт сказав правду чи неправду, чому він зберіг або порушив єдність своєї думки та її послідовність” можна знайти, проаналізувавши генезу того чи іншого свідчення очевидця²⁰.

Навіть, якщо зовнішнє середовище не тисне на свідка подій, він мимоволі може казати неправду через помилки сприйняття або пам’яті²¹. Тому в кращому становищі знаходяться ті, хто фіксує свої спостереження “за свіжими слідами”, як автори щоденників. Натомість свідки, що беруться за спогади через деякий, інколи значний час (тобто, мемуаристи), втрачають частину інформації.

Намагаючись компенсувати втрати, вони “заповнюють прогалини уявою”. Інколи свідки перебільшують свою участь у події або наділяють іншу людину не притаманними їй рисами та думками. Якість свідочств часто залежить також від загальної культури, рівня освіти, естетичного смаку, темпераменту, віку, статі, соціального становища автора²².

Розглядаючи свідчення очевидців, О. С. Лаппо-Данилевський досліджував головним чином ті випадки, коли розповідач хотів сказати правду. Поряд із цим він називав і інші – коли розповідач, знаючи (чи не знаючи правди), не бажав повідомити її цілком або частково через особисті, релігійні та політичні інтереси²³.

Окрім свідчень, що подавались вільно, О. С. Лаппо-Данилевський аналізував також і ті, що виникали під тиском зовнішніх обставин. До факторів, що впливали на автора джерела, він зараховував цензуру, допити тощо²⁴.

З показань свідків О. С. Лаппо-Данилевський вирізняв звістки, що ґрунтуються на чужих розповідях або чутках, закликаючи ставитись до них з меншою довірою²⁵.

На закінчення, намагаючись з'ясувати загальне значення історичних джерел, О. С. Лаппо-Данилевський, між іншим, зупинився на характеристиці мемуарних пам'яток. Різноманітні за змістом, вони, хоча і потребують всебічної критики свідчень про факти, тим не менш, краще за інші джерела “дають уявлення про внутрішній світ людини”. Більше того, укладач мемуарної пам'ятки може виявитись типовим представником соціальної групи і, таким чином, надати свідчення про її мотиви, цілі та ідеали²⁶.

Такий підхід до мемуарної літератури був поширений до 20-х рр. ХХ ст. В одній з рецензій на видання історико-революційної бібліотеки за 1920 – 1921 рр. С. Н. Валк, в цілому погоджується з О. С. Лаппо-Данилевським, пропонуючи поглянути на джерела особистого походження одночасно “як на історичний факт та як на свідчення про історичний факт”. На його думку, кожна мемуарна праця повідомляє про духовний розвиток її автора, а також характеризує психологічний устрій усього того середовища, до якого він належить, тому питання про її фактичну достовірність стає несуттєвим²⁷.

Звісно, не всі дослідники визнавали беззаперечну цінність мемуарних свідочств. Зокрема, В. С. Іконников у третьому томі “Опыта русской историографии”²⁸, присвяченому мемуарній та епістолярній спадщині “русских” людей та іноземців, надавши пам’яткам мемуарного характеру значення історичного джерела, водночас підкреслював ненадійність поданих у них фактів. Тобто, за трактуванням В. С. Іконникова, мемуари виступали виключно як джерело фактичного матеріалу з історії описуваної епохи. Вони, безумовно, сприяли знайомству читачів з рідною історією, але часто перетворювали її “то на зібрання анекдотів, то на скандальну хроніку”²⁹.

Розходячись з О. С. Лапо-Данилевським та його послідовниками щодо мети джерелознавчого дослідження мемуарної літератури, В. С. Іконников погоджувався з необхідністю її детальної критики. Він рекомендував аналізувати форму та зміст джерела, умови його виникнення, особу автора з її індивідуальними рисами³⁰.

Переходячи до “Обзора мемуаров русских людей и лиц, служивших в России”, В. С. Іконников намагався дотримуватись викладеної ним програми хоча б стосовно найбільш значних пам’яток. Він надавав біографію мемуариста, торкався особливостей епохи, до якої належали спогади, порівнював дані відповідного джерела зі свідочтвами інших сучасників та офіційними матеріалами. “Епізодичні та менш важливі записки” наводились ним в оглядовому переліку.

Будуючи викладення за хронологічним принципом, В. С. Іконников послідовно характеризував записки залежно від часу їхньої появи. Однак, вийшовши за межі XVIII ст., він зіткнувся з різким збільшенням чисельності мемуарних пам’яток і змушений був поряд із поділом на епохи – “Час Олександра І”, “Час Миколи І” та пізніші звістки (з 1855 р. до 1910-х рр.), ввести тематичне групування матеріалу. Зокрема, щодо царювання Миколи І В. С. Іконников виділив вісім питань, навколо яких і зібрав мемуарні джерела – про Миколу І, внутрішнє управління Росією та зовнішню політику; народних рух та виступи в армії; дії Миколи І як “захисника спадкоємних прав” різних династій на Сході та Заході; побут та звичаї “служилого класу”; придворне життя; побут духовенства та духовну освіту; становище університетів та питання

виховання; літературне середовище. Причому, в основу розповіді тепер здебільшого покладався не час написання спогадів, а описувана в них подія: коротко висвітивши той чи інший історичний факт, дослідник називав записки, що зберегли відомості про нього ³¹.

Незважаючи на деяку непослідовність викладу, В. С. Іконников домігся вражаючих результатів, охопивши в межах однієї праці величезний комплекс вітчизняних мемуарів кінця XVII – початку XX ст. Запропонувавши одну з перших класифікацій джерел особистого походження, він, таким чином, визначив особливості вітчизняної мемуарної літератури, надав уявлення про її окремі складові.

Отже, період з середини XIX ст. до 20-х рр. XX ст. можна розглядати як перший етап у вивченні мемуарної літератури. Впродовж цього часу визначились основні складові джерелознавчого аналізу пам'яток мемуарного характеру. Водночас, окреслились розбіжності в підходах до розуміння уміщеної в джерелах особистого походження інформації. Одні дослідники визнавали цінність будь-яких мемуарних свідоцтв, розглядаючи спогади як залишки того соціально-психологічного середовища, в надрах якого вони зародились. Інші – відводили мемуарам роль постачальника фактичного матеріалу з історії описуваної епохи, надаючи закладеній у спогадах інформації ілюстративного характеру. Другий підхід, що був домінуючим, виявився вельми стійким і набув подальшого розвитку в радянській історіографії.

Примітки

¹ *Тартаковский А. Г.* Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в.: От рукописи к книге. – М., 1991. – С. 76-85, 121-135.

² На сучасному етапі в російській історіографії терміном “вітчизняна мемуаристика” позначається уся російськомовна мемуарна спадщина XVIII – XX ст. Ми також із певною долею умовності вживаємо цей термін, оскільки у більшості випадків визначити належність мемуарного джерела до тієї чи іншої культури доволі складно.

³ *Тартаковский А. Г.* Русская мемуаристика и историческое сознание XIX в. – М., 1997. – С. 49, 326.

⁴ Вяземский П. А. Взгляд на литературу нашу в десятилетие после смерти Пушкина // Вяземский П. А. Сочинения: В 2 т. – М., 1982. – Т. 2. – С. 189.

⁵ Елизаветина Г. “Последняя грань в области романа...”: (Русская мемуаристика как предмет литературоведческого исследования) // Вопр. литературы. – 1982. – № 10. – С. 149.

⁶ Белинский В. Г. (Рецензия) // Белинский В. Г. Полн. собр. соч. – М., 1953. – Т. 1. – С. 159-160. – Рец. на мемуары: Записки о походах 1812 и 1813 годов, от Тарутинского сражения до Кульмского боя: В 2 т. – Спб., 1834; Белинский В. Г. Взгляд на русскую литературу 1847 года // Белинский В. Г. Полн. собр. соч. – М., 1956. – Т. 10. – С. 316.

⁷ Геннади Г. Н. Записки (мемуары) русских людей. Библиографические указания // ЧОДИР. – 1861. – Кн. 4. – С. 51-76; Пыляев М. И. Записки русских людей // Исторический вестник. – 1890. – № 1. – С. 232-234.

⁸ Пекарский П. П. Русские мемуары XVIII в. // Современник. – 1855. – № 4. – С. 55.

⁹ Там само.

¹⁰ Бестужев-Рюмин К. М. Русская история. – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 52.

¹¹ Подібні курси викладались наприкінці XIX – на початку XX ст. і в інших університетах Російської імперії. Зокрема, у 1900 – 1901 навч. р. В. І. Савва прочитав у Харківському університеті курс лекцій “Известия иностранных писателей о Московской Руси” (Див.: Обзорение преподавания предметов, распределение лекций и практических занятий в Имп. Харьковском университете на 1900 – 1901 академ. год. – Харьков, 1901. – С. 16-17). У ході подальшої роботи курс збагатився пам’ятками вітчизняної мемуаристики (Див.: ЦДІАК України. Ф. 2058. Оп. 1. Спр. 150).

¹² Чечулин Н. Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников. – СПб., 1891. – С. 10.

¹³ Там само. – С. 8-11.

¹⁴ Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории. – Спб., 1913. – Вып. 2 – С. 375.

¹⁵ Там само. – С. 381.

¹⁶ Там само. – С. 408, 515.

¹⁷ Там само. – С. 524-529.

¹⁸ Там само. – С. 530-618.

¹⁹ Там само. – С. 674-675.

²⁰ Там само. – С. 676.

²¹ Відомий юрист А. Ф. Коні, який багато працював над проблемою показань свідків, відносив це явище до сфери “несвідомої неправди” (Див.: *Коні А. Ф.* Психология и свидетельские показания: (Практические заметки) // Новые идеи в психологии. – 1913. – № 9. – С. 67).

²² *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории... – С. 681-697.

²³ *Там само.* – С. 721-725.

²⁴ *Там само.* – С. 744-746.

²⁵ *Там само.* – С. 749-761.

²⁶ *Там само.* – С. 780.

²⁷ *Валк С. Н.* (Рецензия) // Валк С. Н. Избранные труды по археографии: Научное наследие. – Спб., 1991. – С. 22. – Рец. на изд.-е.: Историко-революционная библиотека журнала „Каторга и ссылка”. – Пг., 1920-21.

²⁸ Хоча цей том так і залишився в рукописі, не вплинувши на подальше вивчення мемуаристики, він, тим не менш, акумулював у собі один із основних напрямків історіографічної традиції початку ХХ ст.

²⁹ *Киреева Р. А.* Неизданный том „Опыта русской историографии” В. С. Иконникова // Археограф. ежегодник за 1977 год / АН СССР, Отд-е истории, Археогр. комиссия – М., 1978. – С. 327.

³⁰ *Там само.* – С. 327-329.

³¹ *Там само.* – 330-334.

Резюме

Иващенко В. Ю. *Проблемы источниковедческого анализа мемуаристики в российской историографии середины XIX – начала XX в.*

В данной статье анализируется начальный этап (середина XIX – 20-е гг. XX в.) в изучении отечественной мемуаристики. В этот период обозначились основные составляющие источниковедческого анализа памятников мемуарного характера, определились различия в подходах к пониманию информации, содержащейся в источниках личного происхождения. Одни исследователи признавали ценность любых мемуарных свидетельств, рассматривая воспоминания как остатки той социально-психологической среды, в недрах которой они зародились, другие – отводили мемуарам роль поставщика фактического материала из истории описываемой эпохи. Второй подход в рассматриваемый период стал господствующим.